

Kateřina Štěpánová

Antropologie exotických sbírkových předmětů

Antropologie exotických sbírkových předmětů

Etnograficko-muzeologická sonda do současných přístupů
k vystavování exotických artefaktů

Kateřina Štěpánová

Recenzovali: Tereza Hejzlarová
Jana Jiroušková
Miroslav Vojtěchovský

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
www.karolinum.cz
Redakce Josef Táborský
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2016
Text © Kateřina Štěpánová, 2016
Illustrations © Kateřina Štěpánová, 2016
Photography © Kateřina Štěpánová, 2016

ISBN 978-80-246-3278-0
ISBN 978-80-246-3303-9 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvodem	7
Jaký předmět je „exotickým artefaktem“	10
Stěžejní myšlenky k tématu	12
Používané termíny kulturní antropologie	13
Stručný pohled do historie českých sbírek	14
Současnost českých sbírkových fondů	15
Inspirace ze zahraničí	17
Artefakt z exotiky	19
Exotický předmět v západoevropském prostředí	19
Etymologie a sémantika pojmu „exotický artefakt“	21
Díla s výraznou mezikulturní perspektivou	21
Historické přístupy k cizokrajným etnografickým předmětům	23
Umění přírodních národů	25
Vztah etnografických institucí ke sbírkovým předmětům z exotiky	28
Profily exotických sbírkových předmětů	30
Uspořádání vystavovaných etnografik	32
Tradiční artefakty a moderní produkce	34
Západní vlivy	39
Fenomén suvenýrů	40
Znovunabytí etnické identity	43
Tvůrce a jeho role v příběhu předmětu	45
Kánon, revolta, kýč	46
Nelson Graburn a jeho antropologická analýza etnografik	46
Katalogizace exotických sbírek v muzeích, galeriích a na internetu	51
Artefakty z E-sbírek	53
Recepte exotického artefaktu	54
Zdrojová komunita	55

Kurátor	55
Návštěvník	56
Primitivní artefakt nebo muzealita	58
Biografie předmětu a jeho sociální mediace	60
Společenské vztahy v okolí exotických předmětů	61
Ukazatelé specifické kulturní totožnosti	63
Předmět v rukou domorodého kurátora	64
Identita vlastní a cizí	67
Diverzita v muzejním a galerijním prostoru	68
Návštěvnícký přístup	70
Handicapovaní návštěvníci v etnografické expozici	72
Vystavení předmětů pro veřejnost	74
Současné přístupy k prezentaci etnografik	74
Předměty v prostoru: umění, antropologie, narace	77
Umělecko-estetická prezentace	77
Antropologicko-historická výstava či expozice	84
Narace velkých i malých příběhů	90
Shrnutí přístupů	93
Mcdonaldizace muzeí a galerií	95
Efektivní využití kulturního potenciálu předmětů	96
Interaktivita nebo „jen“ aktivita	98
Digitální média v exotické sbírce	100
Etnografická výstava v kontextu ekologie	103
Štítek jako součást biografie předmětu	105
Aktuální témata	107
Otázka vlastnictví díla	108
Veřejné aukce etnografik se zásadním kulturním významem	109
Současná reinterpretace předmětů	110
„Domorodci“ a jejich autorská práva	113
Falza, podvrhy a napodobeniny ve vitrínách	114
Konzervátorské metody: clean it or leave it	116
Muzejní kritika jako pozitivní nástroj	116
Závěrem	119
Seznam zkratk	123
Seznam vyobrazení	124
Bibliografie	125
Dodatek: přehled exotických artefaktů v českých etnografických sbírkách	133
Summary	137

Úvodem

Egocentrismus nebo etnocentrismus lidí a národů lze tak zmírnit či usvědčit z omylů prostřednictvím jiných a cizích, kteří příslušné kultuře nastaví svoje zrcadlo.

Ždeněk Hrbata

Vystavení předmětů vytvořených v exotických krajích je nejen hodnotným etnologicko-antropologickým nástrojem k poznání konkrétní vzdálené kultury, ale i reprezentací domácího sociálního smýšlení a přístupu k odlišnosti. Tím potažmo i k etnickým menšinám, stejně jako k vzdáleným cizím společnostem. Česká republika má specifický soubor pestřích a hodnotných sbírek těchto artefaktů, které však většinou nemají vhodný prostor pro vystavení, nejsou podpořeny aktuální znalostí současných tendencí prezentace tohoto typu materiálu nebo je kontext jejich představení neaktuální, neúplný či nedostatečně zhodnocený. Není tomu tak ve všech případech, ale bohužel ve většině. V souvislosti se současným zaměřením dnešní společnosti na konzumní složku kultury je materiálním úskalím prezentace exotických děl převážně nedostatek financí a tím i prostoru, motivovaných odborníků a institucionální podpory prezentace a uchování takovýchto kulturních pokladů. Přesto je možné, nebo z mého pohledu spíše nutné posílit ideovou složku tématu, aby společnost nepřišla o významný kulturní a etický potenciál plynoucí z výstav předmětů pocházejících z exotických krajů. Na základě zahraničních příkladů dobré praxe lze říci, že snaha o bližší porozumění kulturnímu dědictví odlišných etnických skupin a prosazování nehodnotícího přístupu k jejich tvorbě pomáhá v interkulturním dialogu a podporuje společenskou reflexi a respekt k odlišnému způsobu života.

V dnešní multikulturní společnosti je proto role exotických etnografických sbírek a jejich prezentace velice důležitá. V následujících kapitolách bude představeno téma artefaktů vzdálených svých původem a ideových i praktických možností jejich efektivní prezentace v současné české společnosti.

Obecným záměrem tohoto exkurzu do jedné z oblastí antropologie umění a etnografické muzeologie je vysledovat možné významy exotických děl a stylů jejich prezentace a představit možnosti jejich uvedení do praxe v našem prostředí. Nejedná se tedy o výčet historického vývoje situace mimoevropských etnografik v české kultuře, neboť toto téma bylo zpracováno v jiných dílčích textech. Publikace si naopak klade za cíl aktuálně reagovat na absenci odborného textu zabývajícího se právě vystavováním exotických předmětů a plným zprostředkováním jejich potenciálu jako nástroje zvýšení mezikulturní tolerance, porozumění a také sociální inspirace. Zamyšlení nad hloubkou a rozsahem tohoto tématu může probudit řadu zajímavých individuálních i společenských otázek, týkajících se zásadních témat, jako je například variabilita etických pravidel, spektrum hodnot, původ invence nebo konzumentem limitovaný způsob uvažování. Text tak může být inspirativní nejen pro kurátory tradičních a moderních etnografických výstav v muzeích a galeriích, ale také pro další odborníky pracující s díly vzdálenými dnešní produkci, například pro archeology, ale i pro všechny, které téma „kuriózních“ předmětů zajímá a chtějí o něm zvažovat hlouběji.

Jedním z východisek současné prezentace artefaktů vzdálených svým původem dnešní české společnosti je speciální forma vztahu mezi výrobcem předmětu a předmětem. Tedy, za co je předmět výrobcem považován, jakou má artefakt funkci, jak byl a je klasifikován v původní a nyní v hostitelské společnosti. Dále pak vztah mezi předmětem a konzumentem (návštěvníkem muzea/galerie)¹ a nakonec ideový vztah mezi výrobcem artefaktu a českým divákem, jenž by měl být současnou prezentací předmětu umožněn. Důležitou složkou tohoto spojení proto není jen umělecká nebo výrobní významnost, podtrhující originální etnický rozměr, ale i emocionální investice vložená do výroby díla jako přenositelná mezikulturní informace. Důraz na tyto prvky by měl být v expozicích a výstavách exotických děl zřetelně nabídnut.

Konkrétně se text zabývá otázkou správného pojmenování skupiny exotických artefaktů a možnostmi její klasifikace (geografické, etnické či funkcionální členění nebo stratifikace na tradiční a moderní produkci),

1 V textu někdy označeným také jako „divák“, pro zvýraznění vizuální intence.

doplňenou o příklady institucionálního využití zmíněných systémů. Dále pak pojednává o samotném potenciálu mimoevropských etnografik: o jejich povaze a charakteristice ve zdrojové² i hostitelské komunitě, tzv. „social agency“, termín Alfreda Gella – nahlíží na ně jako na nástroje prezentace kulturní identity a diverzity. V neposlední řadě demonstruje příklady dobré praxe ze zahraničí. Aktuálním stylům prezentace exotických muzeálí je věnována podrobná kapitola *Vystavení předmětů pro veřejnost*, představující tři hlavní způsoby vystavování takovýchto předmětů – umělecko-estetický, antropologicko-historický a narativní. Následující část pojednává o efektivitě muzejní prezentace a jejích klíčových bodech, které jsou vysoce proměnlivým faktorem v závislosti na společenském a technologickém vývoji. Jedná se zejména o témata jako interaktivita, moderní technologie ve výstavě, prezentace instituce a její nabídka pro veřejnost, digitalizace sbírek, ekologický aspekt etnografických muzeí a role popisku/štítku předmětu. V neposlední řadě nabízí text konkrétní aktuální témata diskutovaná odborníky ze světových etnografických institucí, která představují současné problémy v oblasti, jako jsou správná interpretace a porozumění předmětům, repatriace muzejních objektů, pojetí modernity v kontextu etnografik, falza, plagiátorství a otázka autorských práv, zabránění trivializaci kulturního významu, přístupy ke konzervaci předmětů a rozvoj moderní muzeologie a muzejní kritiky. Jednotlivé kapitoly mají artikulovat aktuální témata, jimiž se instituce a vědci zabývají, aby lépe porozuměli vystavovaným předmětům a aby je dokázali kvalitně uchovat a pravdivě, efektivně a atraktivně prezentovat a tím i posílit úspěšnost poslání svých muzeí v klíčových oblastech, jako jsou muzejní prezentace, spolupráce se zdrojovými komunitami, interaktivita v expozici, digitalizace sbírek, etický kodex, přístup k repatriaci předmětů a další.

Na problematiku je nahlíženo z pozice antropoložky/kurátorky ve snaze postihnout klíčová témata důležitá pro sběratelskou, muzejní a galerijní práci s těmito objekty neboli okruhy, které se dnes běžně v oblasti antropologie umění a mimoevropské etnografické muzeologie vyskytují v publikacích a při vědeckých diskuzích. Publikace by měla na základě prezentovaných dat přispět k intencionalitě a pružnějšímu usuzování o objektech exotické povahy nejen v našich sbírkách.

2 Termín označující originální skupinu, v níž předmět vznikl, užity například Anne-Marie Bottiaux v publikaci *Fetish Modernity*, 2011.

Jaký předmět je „exotickým artefaktem“

Toto specifické pojmenování je výsledkem mého dlouhodobého zájmu o původem vzdálené předměty, během něhož jsem se probírala mnoha možnými variantami označení této kategorie. Odvíjí se od poznání rozmanitých alternativních jmen této skupiny předmětů, které pocházejí z odlišného kulturního prostředí, než z jakého jsou jejich recentní „konzumenti“. Vzhledem k nestálému společenskému postavení těchto artefaktů je cesta k jejich označení velice důležitou součástí obecné historie, proto se ji pokusím v následujícím textu stručně nastínit. Nejprve se zaměřím na adjektivum „exotický“ a pokusím se ho analyzovat z hlediska jeho prostorové dimenze, aby bylo pochopeno výhradně tak, jak jej v tomto textu používám, neboť tento termín může být interpretován také z hlediska časové, metafyzické dimenze (takto zmiňován zejména filozofy, psychology, ale i historiky, archeology a dalšími odborníky).

Je známo, že původní řecké slovo *exotikos* znamená cizí, zahraniční, odjinud,³ přičemž kořenem je *exo*, označující něco, co je mimo, venku, okolo. Samotné slovo „exotický“ se objevuje poměrně pozdě – až v 18. století ve francouzštině – a „nejprve označuje to, co nepatří k západním civilizacím, potom to, co patří ke vzdáleným, přednostně tropickým zemím“ (Hrbata, 2008, s. 13). Význam slova ve smyslu nezvyklý, zvláštní či divný byl pravděpodobně zaznamenán až v první polovině 17. století v angličtině, v závislosti na rozšíření koloniální literární tvorby.

Determinující je právě vymezení exotiky anglickými a francouzskými výkladovými slovníky, které popisují pojem exotický jako označení artefaktu cizího původu, vymezují jej jako nedomorodý, známý z ciziny.⁴ Některé z nich připouštějí i existenci exotického ve vlastní kultuře, ale jen pod podmínkou, že se jedná o předměty či jevy, které se stále vymykají svou původní odlišností, ještě ne zcela asimilovanou v majoritní společnosti (tyto příklady se ovšem týkají zejména oblasti gastronomické, botanické a zoologické). Aktuální český výraz ekvivalentní tomuto pojmu je nejpravděpodobněji slovo „cizokrajný/

3 Do významového okruhu pojmu „exotika“ patří slova jako cizinec, avantgardní, bizarní, lákavý, barevný, zvědavý, svůdný, mimořádný, daleký, fascinující, okouzlující, výstřední, romantický, pozoruhodný, neznámý a divný (viz heslo „exotický“ například v *Encyklopedii Diderot*, 1999, nebo v *Masarykově slovníku naučném*, 1926).

4 Například *The New Encyclopedic Dictionary, English Larousse*: „1. přídavné jméno označuje předmět či jev přivezený z cizí země nebo pocházející z cizího jazyka; vypadající jako nebo imitující „cizí“, exotické (gastronomie); velmi neobvyklé, atraktivně podivné; 2. podstatné jméno – rostlina, slovo a podobně představené v zemi jako cizí, pocházející odjinud; exoticky vypadající člověk“ (1968, s. 387).

cizozemský“, toto označení ovšem jasně nespécifikuje původ předmětu v oblasti s historicky zásadně odlišnou kulturní tradicí, což je dnes v popředí zájmu – zejména v kontextu četnosti areálů se zdomácnělou unifikovanou globalizovanou kulturou.

Na tomto místě poznamenám, že termín „exotismus“, často se vyskytující v uměleckých publikacích, je označení trendu uměleckého zobrazení exotického motivu, jako například krajiny, obyvatele, artefaktu a podobně, jedná se tedy o pojmenování záliby v cizokrajnosti, nikoliv o exotickou tradici jako takovou. Pojmenovává inspirační směr, neoznačuje věci a jevy přímo z exotiky pocházející. Americký slovník *Encyclopedia of World Art* o exotismech tvrdí: „Exotismus – z estetického pohledu může být definován jako imitace elementů cizích kultur, lišící se od domácí tradice. Záliba v exotických zdrojích a kulturách, které jsou zažité jako vzdálené a odlišné v čase nebo prostoru“ (1971, s. 297). Zdařilou českou publikací o exotismech, která částečně pojednává i o problematice exotických artefaktů, je již zmíněný katalog výstavy *Exotismy ve výtvarném umění XX. století v Čechách a na Moravě* (České muzeum výtvarných umění, 2007).

Pokud tedy uchopíme pojem „exotický“ jako charakteristiku něčeho, co pochází z oblasti mimo naši společnost a kulturní tradici, můžeme dnes z širšího pohledu příslušníků globalizované společnosti označit za exotické cokoliv, co bylo vytvořeno v jiné kulturní tradici, tedy neglobalizované a nezápadní, a v pro nás odlišném a cizím kulturním prostředí. A stejně tak by jakoukoliv jinou společností existující mimo globalizovaný svět mohl být tento termín použit pro označení předmětů a jevů pocházejících z konzumní společnosti Západu nebo dalších vzdálených společností. Klady kategorie „exotického“ spatřuji právě v její aplikovatelnosti na všechny předměty a jevy „cizího“ charakteru, s možností obecného užití, prezentujícího neaxiologický charakter. Jedná se o mezinárodně srozumitelnou definici, úzce spojenou s kulturním zázemím jedince. Jako záporný aspekt tohoto termínu hodnotím komerční tón, kterého tento pojem nabyl právě v západní společnosti v důsledku jeho častého spojování s reklamními frázemi týkajícími se turismu, gastronomie či osobního vzhledu. V textu však používám označení „exotický“ výhradně odborně, jako nehodnotící charakteristiku předmětu či jevu vzniklého ve společnosti nezápadní a neglobalizované, tzn. v cizí společnosti tradiční nebo později v jedné ze společností čtvrtého světa,⁵

5 Tento termín bude blíže vysvětlen a specifikován v následující kapitole.

se kterou přišla evropská/česká kultura do kontaktu, a mohla tak její předmět za exotický označit.

Artefakt bývá jasně definován jako hmotný předmět vytvořený záměrnou lidskou činností, a je tedy kulturním objektem se společenskou významností. Zpočátku jsem pro pojmenování zmiňované skupiny předmětů používala spojení „exotické umění“ (Štěpánová, 2010a), ale po intenzivnějším studiu zahraničních publikací jsem od označení etnografických artefaktů jako umění zcela upustila, vzhledem k nejednotnému chápání tohoto termínu nejen ve vědeckých kruzích. V mezinárodním antropologickém prostředí je tradiční kulturní produkce za umění pokládána sporadicky, jak ještě bude dále v textu ukázáno.

Stěžejní myšlenky k tématu

V textu jsem vycházela ze tří hlavních myšlenek, tvořících zázemí mého přístupu k tématu exotických artefaktů. Ty jsou popsány v následujících odstavcích.

Jako základní a neaxiologické kategorie exotických artefaktů jsem vytyčila „tradiční“ a „moderní“ předměty, přičemž tradiční artefakty jsou v západním pojetí vnímány spíše jako „etnografické objekty“ a moderní tvorba více jako „umění“. Od těchto přístupů se většinou zásadně odvíjí i prezentační možnosti takovýchto sbírek.

Současná etnografická instituce typu muzea by měla plnit dva rovnocenné primární cíle: jedním se rozumí ono notoricky známé „profesionální uchování a péče o uložené sbírky, jejich adekvátní prezentace veřejnosti a spolupráce s dalšími institucemi v zájmu sdílení informací“. Tento cíl, a zejména jeho první část, je v České republice vcelku naplňován, úroveň a kvalita jeho plnění zcela odráží postavení zřizovatele instituce a její finanční a intelektuální zázemí. Druhým cílem je pak intenzivní napomáhání veřejnosti v uchopení a budování vztahu k odlišným etnickým skupinám, regulace kulturních stereotypů, podpora kulturní diverzity a snášenlivého postoje k etnickým odlišnostem v současné společnosti. Tento druhý cíl je podle mého názoru v současné České republice naplňován nedostatečně. Důvodů může být několik, například nemožnost navázat na jistou tradici, která existuje zejména ve státech, které vlastnily kolonie. Další příčinou může být neatraktivní nabídnutí tématu veřejnosti, orientace veřejnosti na jiné typy „zábavy“, tedy konsumerizace společnosti, a mnohé další.

Hlubším zamyšlením nad tématem a zejména pak znalostí aktuální zahraniční teorie a praxe je možné dosáhnout zlepšení přístupu k oběma primárním cílům etnografických institucí, jejich aktualizování a efektivnímu rozvoji. Odborné zahraniční přístupy a témata v této oblasti nejsou v českém překladu až na výjimky dostupné.

Způsob prezentace exotických artefaktů, jejich srozumitelnost, uchopitelnost, aktuálnost a uvedení do současného kontextu mají zásadní vliv na návštěvníky institucí a jejich postoj k exotickým etnikům i naopak. Prezentace tak nejen posiluje znalost vzdálených kultur a inspiraci těmito kulturami, ale rovněž rozvíjí řadu dalších významných sociálních hodnot.

Všem výše uvedeným myšlenkám je v následujícím textu věnována zásadní pozornost.

Používané termíny kulturní antropologie

Na začátku bych ráda věnovala pozornost několika termínům, které považuji v kontextu tohoto tématu za zásadní. Například spojení „západoevropské státy“ v tomto textu označuje rozvinuté společnosti západní Evropy, které jsou naší republice kulturně srozumitelné a blízké. V prezentaci mimoevropských etnografických artefaktů jsou na rozvinuté úrovni, jejich přístup je založen na dlouhodobém odborném výzkumu a muzejní praxi v této oblasti. Proto jejich činnost považuji z českého pohledu za inspirativní. Dále užívám termínu „Západ“ v moderním pojetí tohoto slova, inspirovaném Samuelem Huntingtonem (1927–2008), který definuje Západ/západní civilizaci na základě kombinace politických, náboženských a kulturních faktorů. Zahrnuje do něj protestantskou a katolickou část Evropy, Severní Ameriku, Austrálii, Nový Zéland a bývalé západní kolonie (2001). V tomto textu termín „Západ/západní civilizace“ zahrnuje předně společnosti prvního světa (tedy Huntingtonem jmenované), vyjma v nich žijících společností tzv. čtvrtého světa, jak ho definuje Nelson Graburn (podrobně na s. 27).

Pro předměty a sbírky s mimoevropským etnickým charakterem a hodnotou a také pro instituce zabývající se uchováváním a vystavováním mimoevropských etnografických sbírek je v této publikaci používán přívlastek „etnografické“. Jsem si vědoma i alternativního označení této problematiky jako „etnologické“, ovšem tento termín považuji spíše za srovnávací z hlediska vědní disciplíny než za determinující vzhledem k předmětu, instituci. Text tedy představuje řadu muzeí etnologických, v podstatě se stejným obsahem, jako mají muzea etnografická.

V bazální otázce rozlišení mezi výstavou a expozicí reflektují muzeologickou terminologii definovanou současným muzeologem Františkem Šebkem. Expozice jsou tedy chápány jako dlouhodobé, respektive stálé výstavní programy, které mohou s obměnami existovat po desetiletí. Výstavy pak jako krátkodobé, časově omezené výstavní programy, jejichž maximální časová délka je stanovena na dva roky (Šebek, 2010, s. 248–252).

Dalším základním termínem je nezbytně také „kultura“. Ta je zde nahlížena skrze syntézu definic českého antropologa Václava Soukupa (*1957) a amerického badatele Roberta Francise Murphyho (1924–1990) jako komplex artefaktů sociokulturních regulativů a idejí, které jsou sdíleny členy konkrétní společnosti a v jejím rámci předávány z generace na generaci. Pojem společnost je zde více orientován přímo na lidskou bytost, masu. Proto nejsou pojmy „kultura“ a „společnost“ chápány jako identické, obě ovšem pokrývají shodnou kulturní oblast/areál. Dále v rámci autonomní kultury rozlišují její specifikovanější části, často odpovídající etnickým skupinám, větvcí se následně na konkrétní komunitu.

Stručný pohled do historie českých sbírek

Technicky či etnicky zajímavé a prakticky inovativní předměty z Orientu se v české kultuře vyskytovaly již od středověku. Víme jistě, že například v 10. století obchodovali cizí kupci na území Prahy s výrazně exotickým zbožím (Státníková a kol., 1997, s. 47). Jinak tomu však bylo s exotickými artefakty pocházejícími od tzv. „přírodních národů“ (blíže k definici na s. 26). Pravděpodobně první oficiálně zdokumentované artefakty zhotovené mimoevropskými „přírodními etniky“ byly na našem území zjištěny ve sbírkách císaře Rudolfa II. (1552–1612), jak píše česká kulturoložka Zdenka Slavíková (*1923) v *Umění subsaharské Afriky* (1988, s. 15, poznámka 1) a jak potvrzuje český antropolog a afrikanista Josef Kandert (*1943) v katalogu *Exotismy ve výtvarném umění XX. století v Čechách a na Moravě* (2007, s. 19). Následovalo několik staletí, kdy byla mimoevropská etnografika přivážena do královských a aristokratických sbírek jako trofeje z cest a stala se součástí zámeckých depozitářů, později kabinetů kuriozit (například na zámcích Opočno, Hluboká, Kynžvart a dalších). Sběratelství významných šlechtických rodů a později i nižší šlechty bylo počátkem privátních sbírek rozšířených po celé Evropě.